

# ЛЕЧЕЊЕ ЕПИЛЕПСИЈЕ У СРПСКОЈ СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ МЕДИЦИНИ

Небојша Ј. Јовић

Клиника за неурологију и психијатрију за децу и омладину Београд,  
Србија

Медицински факултет, Универзитет у Београду, Србија

## Сажетак

Српска средњевековна медицина (12–15. век) развијала се под утицајем византијске и западњачке медицине тога доба. Она је настала на солидним основама античке медицине и под утицајем схоластички усмерених школа у Монпељеу и Салерну. Током 12–13. века у манастирима Хиландар и Студеница настале су прве српске болнице. Свети Сава је имао кључну улогу у њиховом оснивању. Иако нема сачуваних већих списа из неуропсихијатрије, и за ову дисциплину је постојао значајан интерес. У манастирским болницама средњевековне Србије, лечени су и болесници с епилепсијом. Лекари емпирици су се у њима бавили лечењем, јер манастирске болнице нису биле само прихватилишта. У Повељи деспотице Маре, издате у манастиру Хиландару 15. октобра 1406. године, манастирској болници се даје 100 унци, између осталих и за лечење болесника с епилепсијом („свештенога недуга ради страдалцем“). У болници манастира Дечани, према опису који је оставио Григорије Цамблук, биограф цара Стефана Уроша III Немањића, постојало је и одељење за лечење „свештене болести“ (епилепсије). По организацији она је потсећала на византијску болницу у Пантократоровом манастиру у Цариграду (12. век). Оба болница престала је да постоји између 1745. и 1765. године када је манастир због пљачке Турака и Шиптара запао у тешко стање.

У Житијама српских светитеља постоје прикази чудотворних исцељења болесних од епилепсије. То се посебно односи на веровање да мошти Срба светитеља имају моћ да лече неуропсихијатријска и нека друга хронична обољења. Фрескописи неких манастира садрже насликане сцене Христових исцељења болесних од епилепсије. Хиландарски медицински кодекс (14–15. век) у терапијским белешкама садржи упутства за лечење епилепсије и фебрилних конвулзија код деце. Медицински појмови су дати на српском језику. Основу терапије чиниле су лековите биљке. Први писани податак о апотеци у Србији потиче из 1326. године и односи се на апотеку у Котору.

*Кључне речи:* епилепсија, Србија, средњи век, лечење

# TREATMENT OF EPILEPSY IN SERBIAN MEDIEVAL MEDICINE

Nebojša J. Jović

## Summary

Serbian medieval medicine (XII–XV c.) developed under the influence of both western and Byzantine medicine. It was also based on antique medicine and scholastically oriented schools in Salerno and Montpellier. First monastery hospitals were founded in Chilandar and Studenica (XII–XIII c.). St. Sava had the key contribution in their foundation. Though no major manuscripts on neuropsychiatry have been preserved, there was also interest in this branch. Epileptics were treated in monastery hospitals. The Charter of Lazar's daughter, despote Mara, for the Chilandar monastery (XII c) issued on October 15, 1406 whereby she donated one hundred ounces to the hospital. It contained some specific mentions of epileptics. The King Stefan Uros Decanski Third (1322–1331) founded the hospital in the Decani Monastery, as a purely medical institution for providing treatment. This hospital was organized and modeled on the hospital in the Pantocrator Monastery in Constantinople (XII c.). His biographer Gregory Camblak described that this hospital took in patients suffering from epilepsy (“clergymen’s disease – *svestenoga neduga radi stradalcem*”) and serious nervous disorders, lepers, cripples, paralytics and those with lung diseases. The hospital was closed between 1745 and 1765 after robbery and desecration of the Monastery by Turks and Albanians.

In biographies and psalms dedicated to Serbian Saints written by Serbian medieval biographers, there were some descriptions of marvelous recovery of epileptics and distraught. This especially concerns belief that relics of Serbian saints could recover neuropsychiatric disorders. One of the most impressive cycles of Christ's miracles was painted in c. 1340 in the church dedicated to the Ascension of Lord Christ at Decani Monastery. The miraculous recovery of patients afflicted by various nervous and mental diseases, including epilepsy, are especially impressive. The Chilandar Medical Codex no.517 (XIV–XV c.) in some therapeutic notes refers to the therapy of epilepsy and febrile seizures in children. Medical terms are written in Serbian. Primary therapy was based on medical plants. First document (1326) on the pharmacy in medieval Serbia refers the pharmacy in Kotor.

*Key words:* epilepsy, Serbia, Middle Age, therapy

## 1. Увод

О епилепсији се често писало у старо време. Вековима, у различитим деловима света и у разним културама, епилепсија је била предмет погрешних схватања. Није тешко разумети зашто је епилепсија, која

се карактерише наглим и драматичним нападима, била тако мистификована<sup>(1)</sup>. Оболели од епилепсије често су сматрани „изабраним или запоседнутим“. У многим средњовековним земљама су ови болесници сматрани заразним. Област религиозних веровања је у средњем веку била веома широка и укључивала је питања здравља и болести.

Хипократово рационално објашњење по коме је епилепсија болест са природним узроцима, слично другим болестима и везана је за мозак, представља темељну вредност медицинске историје епилепсије. Хипократ (око 400 год. пре Христа) се супротставио веровању о божанском пореклу ове болести и пурификацији оболелих путем магије<sup>(2,3)</sup>. У преводу са старогрчког списка који је Хипократ написао о „светој болести“ (епилепсији) наводи се: ... „Сматрам да нипошто није више божанска, нити пак светија од других болести.... Ова болест има исту природу као и друге болести и настаје из истог узрока из кога настаје свака болест. Излечива је не мање од других болести, осим ако је дуже време укореењена па је стога јача од лекова који се за њу користе... Наиме узрок овој болести је у мозгу, као и код свих тешких болести...“<sup>(3)</sup>

Веровање да епилепсија настаје када зли дуси запоседну оболелог било је најчешће у Средњем веку. Излечење је било везано за изгон демона који је запосео тело оболелог<sup>(2)</sup>. Посебан облик везе религије и епилепсије се односи на веровање у чудотворно исцељење. Не само оболели од тешких облика епилепсије, већ и они са другим тешким хроничним болестима имају такву наду. Притом се најчешће не ради о веровању у запоседнутост, већ је у складу са разумевањем епилепсије као поремећаја који настаје у мозгу. Оно рефлектује побожно веровање болесне особе у божју надљудску исцелитељску моћ чији се утицај остварује посредством Светитеља коме се болесник обраћа<sup>(4)</sup>.

## 2. Епилепсија у српској средњовековној медицини

Српска средњовековна медицина (12–15. век) развијала се под утицајем византијске и западњачке медицине тога доба. Почетком 12. века основане су прве српске болнице у манастирима Хиландар и Студеница, по угледу на византијске болнице, што се види из типика и повеља њихових оснивача. Српску болницу у Цариграду, у којој се налазила и медицинска школа, подигао је краљ Милутин (1282–1321) око 1308. године и у њој су радили учени лекари<sup>(5)</sup>. Свети Сава је имао кључну улогу у утемељењу српских болница и борби против надрилекарства. Он је био творац најстаријих списка научне медицине – прописа за уређење болница, Хиландарског типика (1199) и из Студеничког типика (1208)<sup>(6)</sup>. Српски лекари до 15. века били су емпирици, који су изучили лекарску вештину као занат. Они су за лечење најчешће користили византијске лекове и наше народне обичаје.

## 2.1 Епилепсија у медицинским списима у средњевековној Србији

Из већине медицинских области постоје сачувани списи, што је мање случај са гинекологијом, неуропсихијатријом и хирургијом. То међутим, не значи да и за ове области није постојало интересовање<sup>(5)</sup>.

Према резултатима досадашњих истраживања у средњевековним српским земљама је основано 19 манастирских болница. У неким од њих су постојала посебна одељења за лечење оболелих од епилепсије (болница у манастиру Хиландару, дечанска болница и болница у манастиру свети Наум<sup>(7)</sup>). Стефан Немања (свети Симеон мироточиви) и свети Сава су 1191. године основали болницу у манастиру Хиландар. У њој су стационарани болесници са хроничним болестима (лепрозни, одузети, оболели од епилепсије, слепи и други). Деспотица Мара, ћерка кнеза Лазара и њени синови Гргур, Лазар и Ђорђе, издали су повељу манастиру Хиландару дана 15. октобра 1406. године. У повељи се болници прилаже 100 унца годишње, тако да се ова свота троши

*„за упокојеније немоштим, разслабљеним, свештенога недуга ради страдалцем, слепим и хромим и им кости скруше се и б не с’става јест’ствених излувајут се сухога ради и неусцелнога недуга.“*<sup>(8)</sup>

Међу болесне са различитим хроничним болестима, у повељи деспотице Маре, наведени су и оболели од епилепсије (*„свештенога недуга ради страдалцем“*), тако да овај документ пружа податке о саставу болесника лечених у Хиландарској болници<sup>(9,10)</sup>. Неки византолози сматрају да се израз *„свештени недуг, свештена болест“* не односи на епилепсију, већ се назив *„света болест“* односи на лепру<sup>(9)</sup>. У болници коју је свети Сава основао 1208–1209. године у манастиру Студеница, иако уређеној по угледу на болницу у Хиландару, лечени су монаси, оболели од акутних болести<sup>(8)</sup>. Ово је прва болница основана на територији средњевековне Србије.

## 2.2 Лечење епилепсије у манастирским болницама

У Биографији српског владара Стефана Дечанског, коју је написао Григорије Цамблак, наведено је да су у Дечанској болници при манастиру Високи Дечани били лечени и болесници од *„свештене болести“* (епилепсије). Манастир је грађен око 1327–1330. године. Дечанску болницу је основао цар Стефан Урош III Немањић. Била је организована по типу одељења одвојених за лечење различите болести, што је потсећало на византијску болницу у Пантократоровом манастиру у Цариграду (12. век) у којој је једно време Стефан Дечански био заточен. Дечанска болница је имала четири одељења за четири различите групе болести<sup>(8,9)</sup>. У Житију Стефана Уроша III Дечанског, биограф Григорије Цамблак је описао изглед и уређење ове болнице:

*„Зато начини и други манастир, три стадија далеко од велике обитељи, ћелије учишћено добро саставне... И тамо сабра по целој његовој области бра-*

тију који се налазе болни од свештене болести, довољна множина по броју, они који су имали изједено лице узаврењем крви, што је месо отпало и пошто су се прсти отргнули од самих околних костију, и разделили се од члановног састава. Оне који су се сасвим савили и нису могли ништа радити и оне који нису могли слободно дисати, ради љутине која је излазила изнутра. Призор беше ваистину јадан и гледање је изазивало сузе милостивим очима... А постави њима и строитеља двора, блага и добра мужа, заповедивши да свима овима угађа и да им ублажи болове који долазе о болести...“<sup>(11)</sup>

Византолог Макрис<sup>(9)</sup> сматра да је термин „свештена болест“ (= света болест) који се наводи у Житију Стефана Дечанског преузет из Типикона пантократорских манастира у Константинопољу „...старогрчки назив термина...“ и односи се на лепрозоријум. Међутим из хагиографије коју је написао Григорије Цамблак јасно се види да су у болници формирана четири одељења и да је оно које је служио за лечење лепрозних болесника одвојено од простора за лечење других болести<sup>(8)</sup>. И Хипократ (460.–370. године п.н.е.) епилепсију назива „светом болешћу“ иако критикује оне који ову болест проглашавају светом<sup>(3)</sup>.

Из дела биографије који се односи на болницу поред манастира Дечани, види се да је једно „одељење“ било намењено за лечење болесника с епилепсијом. Можемо претпоставити да су у овој групи обољења поред епилепсије лечена и теже живчане болести. У спису се наводи да су од епилепсије лечени и калуђери, док се за друге болести то не наводи, па се може закључити да је Дечанска болница била световног типа и да су у њој лечени и духовници и народ. Израз „строитељ двора“ означава лекара емпирика који је био на челу болнице<sup>(8,11,12)</sup>. У биографији се даље наводи да је краљ Стефан Дечански набавио кревете за болеснике и мирисна уља за расхлађивање оних који су имали високу температуру а често је и сам обилазио болесне<sup>(11)</sup>. Поред лековитих биљака, посебног хигијенско-дијететског режима и посебни климатски услови терена на коме је саграђена болница, деловали су благотворно на оболеле од најтежих болести<sup>(13)</sup>.

Археолошка истраживања остатака болнице поред манастира Светог Георгија у Дабру потврдила су примену хируршких метода у српској средњовековној медицини. Пронађена је трепанирана лобања особе сачрањене поред овог манастира, без сигурних доказа да је трепанација извршена у болници. Трепанација је у то доба вршена у Европи да би се из главе истерао демон који је код болесника изазвао главобољу, меланхолију или епилепсију<sup>(13,14)</sup>.

### **2.3. Лечива моћ светих лекара и светитељских моштију**

Значајно место у средњовековној српској верској медицини заузима мало је и веровање у лечиву моћ светитељских моштију. За разлику од веровања код других европских народа, није се веровало само у исцелитељску моћ моштију Срба светитеља, већ и у личност особе чије су оне

биле, па су се болесни молили за посредовање у лечењу. Нарочито је било раширено веровање да светитељске мошти могу да лече неуропсихијатријска и нека друга хронична обољења<sup>(5)</sup>. Лечива моћ светитељских моштију је била делотворна у манастирима уз читање молитви. Притом су искрене молитве и снажна вера били важни за успех лечења. Једностран и нетачан је закључак по коме се веровање у исцелитељску моћ светих чудотвораца и њихових реликвија, своди само на ниво сујеверја<sup>(8)</sup>.

Канонска верска медицина заснована је на учењу хришћанске цркве по коме је Исус Христос лечио болесне и васкрсавао умрле. Ову моћ пренео је на своје ученике говорећи им: „Болесне исцељујте, губаве очистите, мртве дижите, ђавола изгоните, загадава сте добили и загадава дајите“. Излечење се очекује од оног коме се свештеник обрати молитвом да „пошаље исцељење“. Бројни су прикази о излечењу болесника у циклусима Христових исцељења налазимо у фреско-сликарству Дечана, Раванице, Манасије, Каленића, Студенице, Мораче и других српских манастира. Нису ретке и фреске које приказују излечење болесних од светих лекара, „безсребреника“ Кузмана и Дамјана, који су болеснике лечили бесплатно и фреске на којима је приказан свети лекар и мученик Пантелејмон који исцељује болесне<sup>(15)</sup>. Ови свети лекари су били веома поштовани у средњовековној Србији. Најзначајнији свети лекар средњовековног запада био је свети Валентин. Према легенди, св. Валентин је својим чудотворним моћима излечио сина римског говорника који је био хром и боловао је од епилепсије<sup>(16)</sup>.

Црква Вазнесења Господњег, манастирска задужбина краља Стефана Уроша III Дечанског, грађена је од 1327–1335. године а живописана је 1338–1350. Циклус чуда Христових обухвата 22 слике које су расуте по цркви<sup>(17,18)</sup>. Исцељење месечара и Исцељење човека са нечистим духом су насликани на по два места у цркви<sup>(18)</sup>. На источној страни северозападног стуба насликано је како Христ исцељује месечара (Матеј 17, 14–18).

14. И када дођоше к народу, приступи к њему човек клањајући му се

15. И говорећи Господе помилуј сина мојега; јер о мјени бесни и мучи се врло; јер много пута пада у ватру, и много пута у воду;

16. И доведох га ученицима твојим, и не могаше га исцијелити

17. И запрети му Исус и ђаво изађе из њега; и оздрави момче онога часа.

С леве стране је насликан Христос који стоји, праћен апостолима, с испруженом десном руком према болесном младићу. Младић је на земљи, седи с главом забаченом уназад, ослањајући се о земљу левом руком. Библијски опис и сцена на фрескопису могу указати не само на сомнамбулизам, већ и на понављане ноћне кризе свести, праћене падом (... јер много пута пада у ватру, и много пута у воду) по типу генерализованих тоничких или атоничких епилептичких напада. Овај тип напада је чест код младих и може деловати драматично за околину<sup>(17)</sup>.

## 2.4. Месечеве мена и епилепсија

Веровање у утицај месечевих мена на настанак епилептичких напада као природног патогеног узрока, супротно је веровању у запоседнутост демоном у настанку епилепсије. У складу са тиме се реч „lunatic“ односи и на особу с епилепсијом. Бог је створио и небеска тела, па она могу имати и добар утицај а не само да узрокују болести (morbus lunaticus – „lunar disease“). Удруженост напада и месечевих мена се објашњава и тиме што духови болести који су ушли у болесно тело, привлаче месечеве мена и тако нападају болесног да изгледа као да они нису одговорни за појаву напада већ месец<sup>(2,19)</sup>. У Византији се сматрало да се ради „о лошем, демонском утицају са Месеца, или је у питању природни редослед смењивања месечевог делимичног повлачења и појављивања што више-струко мења квалитет ваздуха. У таквим околностима телесне течности бивају узбуркане и дешавају се напади“<sup>(9)</sup>. У бројним периодима људске историје појава епилепсије је везивана за натприродне и божанске силе и моћи<sup>(16)</sup>.

У записима византијских природњака Месец је одговоран не само за нападе већ и за болест која је означена као „месечарење“. У настанку ове болести сматрало се да „ово небеско тело зрачи светлошћу која чини ваздух лошим по здравље. Овако измењени ваздух затим се удише преко носа, уноси у плућа и док код оних чије је тело добре конституције не изазива болест, код посебно лабилних људи изазива поремећај“<sup>(9)</sup>.

## 3. Лечење епилепсије

Превођење класичних медицинских дела на српски језик омогућило је рано упознавање са делима Хипокрита, Диоскорида, Галена, Авицене и других медико-фармацијских писаца. Начин лечења неуропсихијатријских обољења који је био распрострањен у Византији, доспео је и у средњовековну Србију. Истраживања показују да је научна медицина Запада и Истока, уз позитиван византијски утицај, била примењивана у лечењу. Прихваћено је Хипократово разумевање епилепсије као болести која, иако названа „света болест“, није божанског порекла већ настаје у мозгу и не би требало да буде лечена прочишћењем, магијом и бајањем<sup>(3)</sup>.

### 3.1. Хиландарски медицински кодекс

Хиландарски медицински кодекс је зборник списа научне медицине који је настао изван Свете Горе (14–15. век) под утицајем медицинских школа у Салерну и Монпељеу. Он представља више од превода и дело је нашег ученог лекара. Медицински појмови су написани на српском

народном (српско-словенском) језику, ненормализованим правописом<sup>(10,20)</sup>. Фармаколошки део кодекса садржи опис 147 лекова, наведених по азбучном реду. Највећи део овог кодекса заузимају списи из интерне медицине и фармакологије. Фармаколошки списи представљају за то доба комплетну фармакопеју. Списи Хиландарског медицинског кодекса убедљиво говоре да је у 14. и 15. веку било школованих Срба лекара који су добро познавали савремену научну медицину и користили изграђену медицинску терминологију.

У првом делу терапијских упутстава (белешке 124а-131б) налази се кратак опис лечења велике болести (епилепсије). Ова терапијска белешка је насловљена „Овде почиње о лечењу епилепсије, која се на српском назива велика болест“. Лекови препоручени за лечење (...прах од јелењег рога, маст из јагњећих плућа, антимионијум, змајска крв, гавранова јаја и др...) везују се за медицину која се учила у монпељеоској школи. У спису из педијатрије (терапијске белешке 10а-11а) о лечењу деце од три до шест месеци живота наведено је:

*„Уколико дете пати од фраса и зато подрхтава у колевци, онда да му се намаже чело машићу од романике, а дојиља нека пије вино помешано са водом у којој су кувани изоп и рута“<sup>(20)</sup>.*

### 3.2. Лековите биљке

Лековите биљке су представљале основу лечења епилепсије. Њихова терапијска вредност није зависила само од реалне лековитости ових биљака, већ и од тога којом руком је биљка убрана, кога дана у недељи и у месецу, у које доба дана (биљке убране у поноћ имале су посебну моћ) и на који начин (да ли се притом ћутало или су певане одређене песме). Сматрало се, на пример, да корен божура, ископан за време месечевог помрачења и стављен да виси око врата болесника, има лековито дејство на падавицу<sup>(21)</sup>.

Остаци старе народне медицине су се очували у појединим крајевима Србије. Религија биљака и дрвета код старих Срба била је веома развијена, слично осталим европским народима. У литератури се наводи да се више од 80 биљака са наших простора, могу користити у лечењу епилепсије. У лечењу епилепсије су коришћени бурјан (корен биљке), гавез, одољен (прашак од корена ако се узима четири пута дневно током 40 дана), пшеница (самлевена у „глуво“ доба, замешана са водом „у којој су ухваћени и сунце и месец“ и „испечена“ на сунцу), ранилист, ружа, спориш, тис (кора скувана у маслу ако се узима у току 40 дана излечиће падавицу) и др.<sup>(22)</sup> Поред наведених биљака, гороцвет, матичњак, бели лук, дивљи пелин, татула, жалфија, зова, ивањско цвеће, вербена и др. наводе се као врсте које садрже лековите антиепилептичке састојке<sup>(21,22)</sup>. Кантарион, који је карактеристичног мириса, употребљаван је за кађење



и „истеривање злог духа из оболелог“ („fuga daemonum“) највероватније укључујући и болеснике с епилепсијом<sup>(23)</sup>.

Биљке са наркотичким деловањем (опијум, буника, велебиље, ман-драгора) такође су коришћене за лечење, о чему сведоче и Ходошки зборник (најстарији познати српски терапијски зборник, написан на народном језику у 14. веку) и Хиландарски медицински кодекс<sup>(5,10,21)</sup>. Ове биљке имају психоактивно, халуциногено и наркотично дејство, а њихова примена може понекада имати тешке последице. За неке лековите биљке се сматрало да имају магијско дејство (кантарион, бели лук, бела имела, чуваркућа, рутвица и др.) и апотропејске моћи<sup>(23)</sup>. Коришћене су не само биљне дроге припремљене од домаћег биља, већ и материје које воде пореклом из далеких земаља (балсам, стирикс, измирна, камфор, алоја и др.). Неке од њих у Србију је донео свети Сава са својих поклоничких путовања<sup>(6)</sup>.

Лекови у средњовековној Србији израђивани су на начин који је примењиван у Салерну, Гранади, Монпељеу, Александрији, Цариграду и другим медико-фармацијским центрима Медитерана. Први писани извор о апотеци у Србији потиче из 1326. године у доба краља Стефана Дечанског. Апотека је била основана по угледу на апотеке у Италији и налазила се у Котору, који је био главна лука српске средњовековне државе<sup>(5)</sup>.

## Литература

1. International League against Epilepsy. The History and Stigma of Epilepsy. *Epilepsia* 2003; 44(Suppl.6):12-4.
2. Wolf P. Sociocultural History of Epilepsy. In: Panayiotopoulos C.P. (ed) *Atlas of Epilepsies*. Springer, London 2010, part 2, 35-43.
3. Marković V. Hipokrat „O svetoj bolesti“. Prevod sa starogrčkog. *Med Istraž*, 2002; 36(2):64-8.
4. Wolf P, Trinka E, Bauer G. Absence status epilepticus: the first documented case? *Epilepsia* 2007; 48(Suppl.8): 4-5.
5. Катић Р. Српска медицина од IX до XIV века. Београд: САНУ, Научно дело; 1967. 101, 137, 301.
6. Туцаков Ј. Допринос светог Саве унапређењу здравствене културе у средњовековној Србији. У: Сава Немањић-Свети Сава-историја и традиција. Београд: САНУ; 1971. 11-24.
7. Павловић Б. Манастирске болнице у средњовековној Србији. Црквене студије. Ниш, 2004.
8. Јовић Н, Мартиновић Ж, Јанчић Ј. Епилепсија у српским средњовековним медицинским и другим списима. *Срп арх целок лек* 1992; 120(11-12):367-70
9. Makris G. Zur Epilepsie in Byzanz. In *Byzantinische Zeitschrift*. Stuttgart und Leipzig: Verlag B.G. Teubner; 1995. 363-405.

10. Катић Р. Уводна студија, XII-II, XXIV, XXVIII. У: Хиландарски медицински Кодекс N.517. Београд: Народна библиотека; 1989. 174-5, 188-9.
11. Григорије Цамблак. Живот краља Стефана Дечанског. У: Стара српска књижевност III. Нови Сад-Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга; 1970. стр. 153-4.
12. Катић Р. Преглед историјског развоја српске средњевековне научне медицине. У: 700 година медицине у Срба. Београд: САНУ; 1971. 11-24.
13. Илић-Тасић С, Пантовић М, Јовић Н, и сар. Лечење епилепсије у српским средњевековним манастирским болницама. Срп арх целок лек 2009; 137(11-12): 702-5.
14. Бунарџић Р. Осам векова прве српске болнице. Краљево: Здравствени центар Студеница и Народни музеј; 2007.
15. Лаловић А. Српска медицина у Средњем веку. Тимочки Мед Гласник 2004; 29 (Супл.1) :27-30.
16. Schneble H. Epilepsy reflected in history. MMW Medizin Verlag GmbH Munich, 1998; 4-6.
17. Јовић Н, Јанчић-Стефановић Ј. Чудесна исцељења у живопису манастира Дечани. Срп арх целок лек 1999; 127(7-8): 291-6.
18. Петковић В. Манастир Дечани II. Српска Краљевска академија. Београд: Задужбина Михајла Пупина; 1941. 37-9, 65, 70-1.
19. Dolger F.J. Der Einfluss des Origenes auf die Beurteilung der Epilepsie und Mondsucht im christlichen Altertum. Antike Christentum 1934; 4: 95-109.
20. Хиландарски медицински кодекс N.517 (фототипско издање). Београд: Народна библиотека Србије; 1980. 258, 19-21.
21. Туцаков Ј. Српска средњевековна фармација. У: 700 година медицине у Срба. Београд: САНУ; 1971. 148-61.
22. Чајкановић Б. Речник српских народних веровања о биљкама. Београд: Српска књижевна задруга, САНУ; 1985.
23. Илић-Тасић С, Бојанић В, Михајлов М, и сар. Лековито биље -традиционално вечити изазов. Лек сиров 1999; 19(19):63-9.